

**Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Kütləvi İformasiya Vasitələrinin
İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği

**Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru**

III YAZI

27 aprel Sovet Rusiyası işgalindən sonra Hüseyin Cavidin dinlərə, o cümlədən islam dininə münasibəti bir qədər də deyilmiş, bizcə, daha çox elmi-fəlsəfi xarakter daşımışdır. Xüsusiye de, o, "Azer" poemasında insanları dindən imtina etməyə çağırmasa da, ancaq ümumilikdə "həyat dini"ni təbliğ etməklə, buna işarə etmişdir. Hər halda eserin qəhremanı Azər (Azer adlı obraz Cavidin özüdür) 30 illik tərəddüdlərinin, bilgilərinin, ziddiyətlərinin yekunu olaraq yəni bir həyat fəlsəfəsini ("dini-həyat") ortaya qoymaq istəyir. Cavid yazırı:

**Azər düşünür... Belə otuz yıldır o hər an
Düşkün başarıın eşqini, fayadın işlər.
Yağılıqa yaqar beynini birkögli böhran,
Ələka sorar dərdini, yıldızın dinlər.** 1

Azər kimdir? Azər, sevgi yolu izleyen, barış isteyen, əbədi azadlıq sevdalısı birisiidir. Ancaq o yeri gələndə barış üçün qovğa da edir, əbədi azadlıq üçün mübarizə də aparır, bezen mərhəməti dayaqda, bəzən də yardım etməkdə görür, ilahi sevgi üçün qurbanlar da verir. On esası odur ki, Azərin yeni həyat fəlsəfəsinin ikiyüzlülüyə, riyakarlılığı, saxtakarlığı yer yoxdur. O, bu məsələdə riyakar ruhaniyələri də, yaltaqları da, rüşvet-xor memurları da, dini və siyasi fanatikləri də, yaxın dostlarını da qarşısına alır:

**Rəqsi təlim ediyor aqsaqlar,
Əzəmet düşkündür alçaqlar.
Zevqə bigənə səfillər bol-bol
Şerü sənətdə arar bir yeniyol.
Sadədil, hissə uyan abdallar
Həp siyasi kəsilib at nallar.
Bir yiğin kor qılavuzluq yarapaq
Göstəri zülməti aydın, parlaq.
Hər güller yüzda ölüm, qan görürəm,
Pək yaqın dostları düşman görürəm.
Yurdum sarmış qabılıq, yaltaqlıq,
Yüksələş varsa, səbəb alçaqlıq.** 2

Cavid açıq şəkildə deyirdi ki, dini və siyasi anlamda simasızlaşdırılan bir cəmiyyətin geleceyi yoxdur. Ona görə də, hər şeyi yenidən başlamaq, artıq insanların şüurlarına yemisən cəfəng, cürümüş əfsanelərdən, ideyalardan əl çəkib elmi, maarifpərvər yol tutmaq lazımdır. O, yazırı:

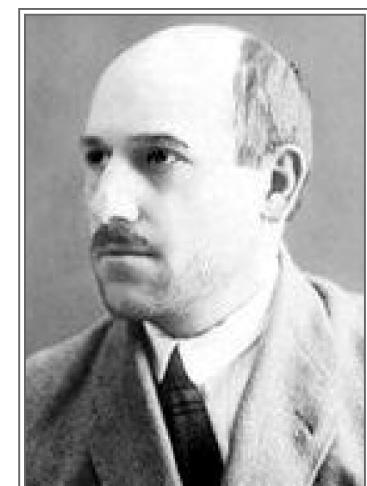
**Ən gözəl dindir iştə dini-həyat,
Başqa yol yox: ya fənn, ya mövhumat**

**İstər uy dina, istər uy fənnə,
Çağınr xalqı kəndi cənnətinə.
Biri nəqd iştə, nisvədir birisi,
Çoq olur bəlli, nəqd müştərisi.
Artıq əfsana devri keçdi, yetər!
Oqşamaz ruhu əski bilməcələr.
Can çəkişdikcə köhnə zevqü şuar.
Yeni bir cilveyi-dəha parlar.**

Sovet Azərbaycanında 27 aprel işgalinqədərki şərtlər olmadığı üçün, indi də yeni şərtlərə görə ey ni həyat fəlsəfəsini yazırı. Bizcə, Cavid üçün yenileşmə, yeni həyat fəlsəfəsi şərtlərə görə, zahirən deyişsə də mahiyyət etibarilə deyişməz olaraq qalırı. Başqa sözə, Cavid üçün Tanrı nə ruhaniyərin, nə kommunistlərin, nə də liberal-larin anladıqları Tanrı deyildi. Bunu, o, əvvəller də şəfərlər ifade etmişdir. Sadəcə, yeni şərtlərə dinlərdəki Tanrı tamamile inkar edən sovet cəmiyyətinin özü yeni Tanrı, yeni fəhlə-kəndli cəmiyyətin istədiyi "Tanrı" formalasdırırdı ki, Cavid belə bir Tanrı qəbul edə bilməzdi. O, dinlərdəki Tanrıni özülləşdirən ruhaniyələr kimi, kommunistlərin də "kommuna"

Həp yanar, qəhr olur səfələtdən.
Kimi irfanla şad kam olaraq,
Dəm vurur nəşədən, səadətdən. 5

Bələliklə, Cavid belə qənaətə gəldi ki, könülü cənnət istəyen cəmiyyət dini əfsanələri bir kənara qoyub bu dünyadan özündə məscidləri, kilsələri, sinaqoqları məkteblərə, kitabxanalara çevirməlidir. Onun fikrincə, yəniz mərifətli, biliqli bir cəmiyyətdə cənnəti yaratmaq; şərəf və qürurla yaşamaq mümkündür. 6 Əlbəttə, Cavidin bu dediklərində xeyli dərəcədə həqiqət olmaqla yanaşı, elmə, biliqli yeni maariflənməklə hər şeyin öz həllini tapacağına ümidi etmek de doğru deyil. Biz bunu, maariflənmiş sovet cəmiyyətində də görürük. Deməli, əsas problemi yalnız

**Əbədi sülh içinde buldu şəfa.
Kimi "qan-qan!".. deyib da qıldıraraq,
Sülhə düşman kəsildi, istə məraq. 7**

Hüseyin Cavidin dünyagörüşündə milli-dini maarifçilik və turançılıq məsələləri

adlı "Tanrı"ını qəbul etmirdi. Çünkü riyakar ruhaniyələr riyakar kommunistlərin istədikleri əsas hədəf gözə görünməz Tanrı, ya da "Komuna-Tanrı" adları altında yağımaçılıqdır, qesbkarlıqdır. Bu baxımdan Azərin üzünü tutub allahlı "Şeyx"ə dedikləri, eyni ilə allahsız

hərf tanımaqla, ya da müxtəlif kitablardan müxtəlif biliqlik almaqla həll etmək çox zordur. Bu, yəni bütün cəmiyyətin hərf tanrıyb maariflənməsi en yaxşı haldə, insanlıq yolunda gediləcək yolun başlangıcı ola bilər. Ancaq işin çox çətin olanı insanlıq fəlsəfəsinin bütün

Bir sözə, Cavidin təbrince deşək, "insan olursa insanlar" kainatda sevgi, ədalətlilik, bərabərlik hökm sürər. Bu isə heç bir zaman olmamışdır, bu gün də gerçək deyil ve görünən odur ki, gələcəkdə də olmayacaq. Ən yaxşı halda ayri-ayrı cəmiyyətlərdə bu olmuşdur, indi də bəzi cəmiyyətlərdə az-çox var, geləcəkdə də hansısa toplumlarda olacaqdır, deye bilerik. Ancaq yene də Cavid ümidi edir ki, ağıl insanın rəhbəri olsa, nə zaman mühərribə, nə zaman sülh etməyin yerini biləsə insanlıq qalib gelecek. Başqa sözə, qüvvəti ağıl ilə idarə etməklə digər yalançı, zərərli ideyaları aradan qaldırmış mümkündür. O, yazırı:

**Bən derim: "Həpsi lat, inanma saqın!
Rəhbər olsun da qüvvətin, ağılin.
Yeri gəldikdə sülh üçün çabala,
Öylə yer var ki, harbi alıqla.
Quzu gördünüm sev, o, kin bilməz;
Canavar qarşı gəlse parçala, eż.
Qüvvət üstündə varsa əqli-səlim,
Səna kainat olur təslim". 8**

Cavidə görə, ağıllı insan üçün önemli olan "yaşatmaq" ideyasıdır, "yaşatmamaq" yox. Onun fikrincə, insanın yonulmuş heyvan, meymun hesab olunmasına müyyən həqiqət payı olsa da, ancaq bunu tam eyniləşdirmək də doğru deyil. Çünkü insanın zəkası var, ancaq bu zəkanı hansı məqsədə xidmet etməsi məsəlesi də istisna olunmamalıdır. Cavid yazırı:

**İnsan yonulmuş bir heyvan ola da,
Endirilməz hiç ondakı zəka.
O yalnız düşünməz, düşündürər də,
Kəşədər gündə bir qaranlıq pərdə.
Har gün beynində bir yıldırım çapar,
Dilərə bir anda bir cihan yığar.
İnsan pak tufafdır, o hər şey yapar,
Onda yaşatmaq da, yaşatmaq da var.
"Yaşatmam, yaşam" deyən səfillər
Qan içən vəhşilər yoluñu izdər.
Şən nə maləksən, nə də bir qaplaşın:
Na gülşün, na diken... yalnız insansın.
Çalış, parla, yüksəll! Unutma ancaq,
Yaşamaq bir haqsa, yaşatmaq da haq! 9**

**1 Cavid H. Əsərləri. Beş cildde
1 cild. Bakı, «Lider nəşriyyat»,
2005, s. 146**

2 Yenə orada, s. 154

3 Yenə orada, s. 155

4 Yenə orada, s. 156

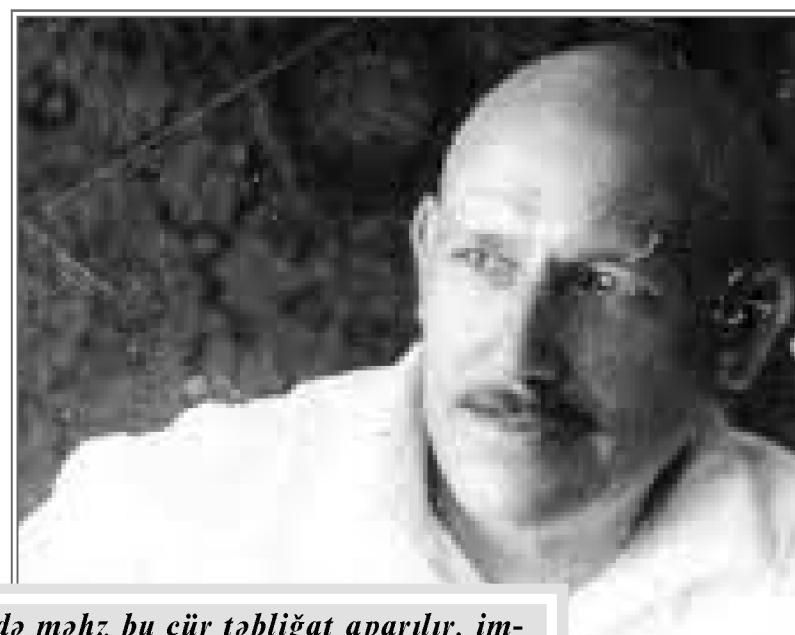
5 Yenə orada, s. 156

6 Yenə orada, s. 157

7 Yenə orada, s. 160

8 Yenə orada, s. 161

9 Yenə orada, s. 195

Həmin dövrədə məhz bu cür təbliğat aparılır, imperiyanın hər tərəfində olduğu kimi, Quzey Azərbaycandan, onun aydınlarından da bu tələb olundurdu. Bu prosesə Cavidə cəlb olunmuşdur ki, o da, "Azər" poemasında zahirən yeni "sovət həyatını", əslinde isə özünün istədiyi, arzuladığı "yeni həyatı" ortaya qoyurdu

**O da yox şübhə sarsılsın bir gün,
Başqa bir icthiad olur üstün.
Əski dahilər "İşta haq" dedilər,
Çırpinib bir həqiqəti izlədilər,
O həqiqət bu gün xəyal oluyor,
Dünkü şən bağçalar bu gün soluyor.
Deyirkən, evət bəşər qafası,
Deyişir Tanrıının siması. 3**

İlk baxışda, zahirən Cavidin "Yeni həyat", yeni "dini-həyat" deyidir, Sovet kommunistlərinin "sovət həyatı"ni nəzərdə tutduğunu güman etmək olar. Çünkü həmin dövrədə məhz bu cür təbliğat aparılır, imperiyanın hər tərəfində olduğu kimi, Quzey Azərbaycandan, onun aydınlarından da bu tələb olundurdu. Bu prosesə Cavid də cəlb olunmuşdur ki, o da, "Azər" poemasında zahirən yeni "sovət həyatını", əslinde isə özünün istədiyi, arzuladığı "yeni həyatı" ortaya qoyurdu. Başqa sözə, Cavid əslinde Sovet Azərbaycanından öncə yeni bir həyatın təbliğatçısı idi, ancaq o dönenin şərtləri altında döüncələrini ifade edirdi. Artıq

**Yaşatan varsa iştə xilqətdə,
Mədə... hep mədə... hazırlı-mədə...
Baq, həqiqət də, bəlkə had qədudur,
Səni her kim doyursa Tanrıñ odur.
Din içün, firqə, ya siyaset içün
Nerdə baslısanın bir ədəvət, kin,
Nerdə qan, ya ölüm, ələm görən,
Buna yalnız sənin mədən... 4**

Azərin dili ilə Cavid açıq şəkil də deyirdi ki, artıq "göyərlərin hekayesi"ni bir qırğıq qoyma yerin gerçək "hekayəsi"ni öyrənmək lazımdır. Ona görə yerde, yerdəki cəhənnəm və cənnətə dənə gerçəkdir, çünkü onları özümüz öz əllərimizlə yaradıraq. Cavid yazırı:

**Seyxim, aldatma xalqı, dirlə bəni,
Bütün əfsunlu sözlərin xülyə...
Gəl bıraq göyərlərin hekayəsinə,
Enəlim kəndi doğma yurdumuza.
Burda cənnət də var, cəhənnəm də,
Onu, yox şübhə, biziñər yaratın.
"Cifə" zənn etdiyin şu aləmdə
Başqa zevq almaq üzrə insan hər insan.
Kimi cəhl atəşində qavruqlaraq,**

insanlar tərəfindən qəbul edilməsidir. Yəni mühərribə yox sülh olsun, şer deyil xeyir olsun, nifrat deyil sevgi olsun demək, insanlıq fəlsəfəsi olmur. Çünkü insanlıq fəlsəfəsinin özü ele bütün bunları: sülh üçün savaşmağı, sevgi üçün nifratı öldürməyi, xeyir üçün şəri dəf etməyi teləb edir. Bu zaman da melum olur ki, insanlar da, cəmiyyətlər də Tanırılardan, dinlərden, Ədalətli cəmiyyətdən, Demokratiyadan, Sosializmdən çıxış edərək bu ikili mübarizələrde məhz özümüz doğru yolda olduğunu iddia edirlər. Cavidə bu cür ziddiyətlərə göstərərək, bir çox hallarda sülh deyənlərin əslində mühərribə üçün, mühərribə deyənlərin isə əslində sülh üçün çalışmaları kimi qəribəlikləri ifade etmişdir. Cavid yazırı:

**...Əvət, insan olursa insanlar,
Şübəsiz, parlayıb da vicdanlar
Sevgi nurla kainat bəzər,
Bıraqıb kini, qurt qoyunla gəzər.
Bəlli... Ta əskidən böyük başlar
Sülh üçün uğraşıb çalışmışlar.
Çıqaraq hərəbə qarşı ürfə,**

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fonduñun maliyyə dəstəyi
ilə çap olunur**